Geschiedenis van de taalkunde

De taalkunde heeft niet stilgestaan. In het ontleedonderwijs op school is daar weinig van te merken. Schoolboeken gebruiken voor een heel groot deel nog dezelfde indelingen, begrippen en benoemingen als honderd jaar geleden. Dit boek is een poging om die achterstand in te halen, maar wel op een begrijpelijke manier, die zoveel mogelijk aansluit bij de voorkennis die in het onderwijs is opgedaan.

Dit hoofdstuk beschrijft kort hoe de schoolontleding tot stand is gekomen. Vervolgens worden er een aantal wetenschappelijke manieren om zinnen te ontleden beschreven, met daarbij een aantal ontdekkingen over de manier waarop zinnen worden opgebouwd.

PLAATJE 1: Plato

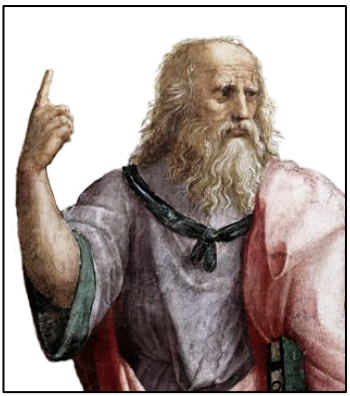

Geschiedenis van het ontleden

De geschiedenis van het ontleden in Europa begint bij de Griekse filosoof Plato (plaatje 1). Die leefde in de vijfde en vierde eeuw voor Christus. Plato deelde zinnen in twee stukken op: het onderwerp en het gezegde. Elke zin was volgens hem een klein verhaaltje waarin een hoofdpersoon voorkwam (het onderwerp) over wie iets verteld werd (het gezegde).

Plato maakte dus een begin met de redekundige ontleding. Zijn ontleedsysteem werd door anderen nog een beetje uitgebreid door naast het onderwerp en het gezegde ook de niet-verplichte zinsdelen (de bepalingen) te benoemen. De voorwerpen maakten in die Griekse traditie deel uit van het gezegde. In het Engelse taalgebied wordt dat nog steeds vaak zo gedaan, daar

wordt het begrip *predicate* ('gezegde') gebruikt voor het geheel van wat wij 'gezegde plus voorwerpen' zouden noemen.

De redekundige ontleding werd in de tweede en derde eeuw voor Christus een beetje vergeten. Toen ontstond langzaam de taalkundige ontleding. Die werd ontworpen door Griekse filosofen - de zogenaamde *stoïcijnen*. Zij verdeelden de woorden in vier woordsoorten: een daarvan komt ongeveer overeen met de naamwoorden (bijvoeglijk en zelfstandig) en de tweede met de werkwoorden. De derde groep omvat de determineerders en de voornaamwoorden en de vierde de overige woorden.

De reden voor die vierdeling is dat de woorden binnen elk van de eerste drie groepen veel op elkaar lijken. Zo krijgen Griekse naamwoorden allemaal naamvalsuitgangen en hebben ze een geslacht, terwijl Griekse werkwoorden juist uitgangen krijgen die de werkwoordstijd en de persoon aangeven.

De vier woordsoorten van de stoïcijnen werden langzamerhand door hun opvolgers verder opgesplitst. Zo onderscheidde de Griekse taalkundige Dionysius Thrax rond 100 v.C. al acht woordsoorten: naamwoorden, werkwoorden, determineerders, voorzetsels, bijwoorden, voegwoorden, voornaamwoorden en deelwoorden. Onder de determineerders vielen bij hem wat we nu lidwoorden en bepaalde typen voornaamwoorden zouden noemen. Deelwoorden benoemde hij als aparte woordsoort: het zijn woorden die zich voor een deel (daarom de naam) als werkwoord gedragen en voor een deel als naamwoord.

De Romeinen namen het Griekse systeem over en gebruikten het voor het beschrijven van hun taal, het Latijn. Ze verfijnden het systeem nog een beetje door bijvoorbeeld zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden als aparte woordsoorten te benoemen, door tussenwerpsels als woordsoort te erkennen en door verschillende soorten voornaamwoorden aparte namen te geven.

Bij die indeling in voornaamwoorden ging voor het eerst de betekenis een rol spelen. De vier Griekse woordsoorten waren makkelijk uit elkaar te houden: ze hadden hun eigen uitgangen. Het verschil dat de Romeinen maakten tussen bijvoorbeeld aanwijzende en vragende voornaamwoorden was gebaseerd op een verschil in betekenis.

Dat maakte de termen al wat onduidelijker. Nog onduidelijker werden ze, toen ze werden toegepast op andere talen dan het Grieks en Latijn, bijvoorbeeld het Nederlands. De Grieks-Latijnse criteria om naamwoorden te herkennen was bijvoorbeeld dat ze naamvalsuitgangen en een woordgeslacht hadden, maar in de zeventiende eeuw waren in het Nederlands de naamvallen en het woordgeslacht al flink afgesleten. In plaats van een eigen Nederlands ontleedsysteem te bedenken probeerden geleerden en schrijvers vanaf de zeventiende eeuw de naamvallen en het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden weer in te voeren in het Nederlands. In de schrijftaal hebben ze dat tot begin twintigste eeuw volgehouden, maar in de spreektaal is dat nooit gelukt.

Moderne leraren willen een term als 'zelfstandig naamwoord' niet kwijt, maar ze kunnen die woordsoort ook niet goed definiëren. Naamvalsuitgangen zijn in het Nederlands geen bruikbaar criterium, dus gebruiken ze maar onjuiste en vage omschrijvingen zoals 'woord dat een mens, dier of ding aanduidt'.

In de achttiende eeuw pakten taalkundigen in Frankrijk en Duitsland de redekundige ontleding van Plato weer op. Ze begonnen die uit te breiden, zodat er termen werden geïntroduceerd als 'lijdend voorwerp', oorzakelijk voorwerp' en 'bijwoordelijke bepaling'. In de verschillende landen en taalgebieden ontstonden op basis daarvan eigen ontleedtradities. Vaak probeerden taalkundigen in die gebieden aan te sluiten bij het Latijn en bij de oudere naamvallen. Dat leverde wat problemen op. Een lijdend voorwerp werd voor het Nederlands bijvoorbeeld omschreven als een verplicht zinsdeel in de vierde naamval. Alleen is die vierde naamval in het

Nederlands van de achttiende eeuw al lang uitgestorven. Verder werd soms het uiterlijk gebruikt om een zinsdeel te definiëren: een lijdend voorwerp is bijvoorbeeld een verplicht zinsdeel dat niet met een voorzetsel kan beginnen. En soms werd de betekenis gebruikt: een lijdend voorwerp is dan een zinsdeel dat aangeeft wie of wat de handeling ondergaat.

De redekundige ontleding bleef lang een vrij onhandige manier om naar zinnen te kijken, met een rommelig omschreven setje begrippen. Populair werd die vorm van ontleden dan eerst ook niet. Tot ver in de negentiende eeuw was redekundig ontleden een onbekende hobby van een kleine groep taalkundigen.

In de twintigste eeuw ging het opeens heel hard de andere kant op. De aandacht van taalkundigen verschoof naar het redekundig ontleden. Ook op scholen kreeg het redekundig ontleden een stevige plaats, maar terwijl de taalwetenschap steeds nieuwe dingen over taal ontdekte, is het ontleedonderwijs vrijwel hetzelfde gebleven als het rond 1900 was.

De revolutie van Noam Chomsky

PLAATJE 2: Noam Chomsky

In de jaren vijftig veranderde er een heleboel in de taalwetenschap. Dat komt vooral door de Amerikaanse taalkundige Noam Chomsky (plaatje 2). Om Chomsky's belangrijkste vernieuwing te begrijpen moeten we even terug naar het eerste hoofdstuk van dit boek. Daarin wordt het zinsbouwmechanisme geïntroduceerd. We hebben dat voor de grap *Sint Axis* genoemd, een mannetje dat voor ons woorden tot zinnen combineert en zich daarbij houdt aan bepaalde instructies. Chomsky's idee is dat dat zinsbouwmechanisme bij alle mensen op ongeveer dezelfde manier werkt. Zo begint het altijd met het gezegde, net als in dit boek. Het gezegde bepaalt vervolgens welke verplichte zinsdelen erbij moeten. Ook dat hebben we in dit boek gedaan. Vervolgens kunnen er niet-verplichte zinsdelen worden toegevoegd. Volgens Chomsky hebben al die zinsdelen eerst een eigen plaats in het gezegde (of in de metafoor van dit boek: 'in de bus'), al zijn er wat verschillen met de bus in dit boek. Zo neemt Chomsky aan dat het onderwerp niet in het gezegde wordt gestopt, maar ervoor wordt gehangen, terwijl bepalingen op een aanbouw rondom het gezegde komen.

Als alle zinsdelen op de hun toegewezen plaats staan, dan is er een soort basis voor de zin ontstaan. Die noemt Chomsky de *dieptestructuur*. Vervolgens gaat het zinsbouwmechanisme met de onderdelen van de zin schuiven. Zo kunnen ze binnen het gezegde worden verschoven, maar ze kunnen er ook voor of achter worden gehangen. Die verschuivingen worden *verplaatsingen* genoemd. Als het zinsbouwmechanisme klaar is met alle verplaatsingen, dan is de zin klaar om uitgesproken te worden. De versie die dan ontstaan is, noemt Chomsky de *oppervlaktestructuur*.

Chomsky en zijn volgelingen zijn het niet helemaal eens over het aantal woordsoorten, maar tot in de jaren negentig onderscheiden ze meestal de volgende zeven:

A (bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden)
N (zelfstandige naamwoorden)

V (hoofd- en koppelwerkwoorden)
P (voorzetsels)
C (voegwoorden)
Det (determineerders)
Aux (hulpwerkwoorden)

Zoals de traditionele woordsoorten bedacht zijn om het Grieks en later het Latijn te beschrijven, zo zijn die van de chomskyanen vooral geschikt voor het Engels en voor talen die daarop lijken.

Een andere opvallende vernieuwing van de taalkundigen van de twintigste eeuw is dat ze van de taalkunde en de redekundige ontleding één systeem maken dat geschikt is om te beschrijven hoe zinnen zijn opgebouwd. Ze besteden bijvoorbeeld veel aandacht aan de opbouw van woordgroepen, zoals de zelfstandignaamwoordsgroep die in dit boek in hoofdstuk 12 wordt beschreven.

In de chomskyaanse grammatica wordt ervan uitgegaan dat woorden de neiging hebben om andere, minder belangrijke, woorden om zich heen te verzamelen. Het belangrijke woord vormt dan het zogenaamde *hoofd* van een *woordgroep*. Neem als voorbeeld het woord *meisje*. In de traditionele grammatica is dat een zelfstandig naamwoord en in de chomskyaanse grammatica een N. Het woord kan niet zomaar als zinsdeel in een zin worden gebruikt, dat kan pas als er een determineerder bij staat, bijvoorbeeld *de*. Je krijgt dan de zelfstandignaamwoordgroep *het meisje*. In de vaktaal worden woordgroepen benoemd door een P achter de afkorting van het hoofd te zetten. *Het meisje* is dus een NP. Met die NP kun je zinnen gaan bouwen, zoals de onderstaande:

☺ **Het meisje** speelt tennis.
☺ **Het meisje** is lief.
☺ Armand zag **het meisje**.
☺ Sinterklaas geeft **het meisje** een cadeau.

☺ Meneer Damsma is **het meisje** beu.

Het meisje is al een complete NP, maar je kunt nog veel meer woorden aan een N hangen, bijvoorbeeld een bijvoeglijk naamwoord zoals *lieve*. Je krijgt dan *het lieve meisje* en ook dat is een NP. In de nieuwe vaktaal wordt *lieve* tot de woordsoort A gerekend. Aan zo'n A kun je ook weer woorden toevoegen. Je kunt bijvoorbeeld een bijwoord toevoegen, zoals *bijzonder*, om aan te geven dat *lief* versterkt moet worden. Binnen de NP *het bijzonder lieve meisje* zit dan de de AP *bijzonder lieve*.

NERDENWEETJE

De P die wordt gebruikt in de namen van woordgroepen is vermoedelijk een afkorting van *phrase* of *projection*. In Nederlandstalige boeken wordt de P weleens vervangen door een C (van *constituent*) of G (van *groep*).

In de twintigste eeuw begonnen taalkundigen overal ter wereld talen opnieuw te beschrijven, maar nu op de manier van Chomsky. Grammaticaboeken leken opeens op wiskundeboeken met al die afkortingen. Zo kun je wat hierboven beschreven is zo noteren:

NP ➔ Det (AP) N
AP ➔ (A) A
N ➔ *meisje, kind, huisdier*
Det ➔ *het, een*
A ➔ *bijzonder, lieve*

De eerste regel betekent: een NP wordt opgebouwd uit een Det, met rechts daarvan eventueel een AP en rechts daarvan een N. De tweede regel betekent: een AP bestaat uit een A met eventueel links daarvan een A. De onderste drie regels geven aan welke woorden bij een woordsoort horen.

WEETJE

De website redekundig.nl kan Nederlandse zinnen tamelijk goed redekundig ontleden.

Voor gewone mensen die een taal wilden leren was dit geen fijne beschrijving, maar voor computers was ze ideaal. Zo konden computers al snel willekeurige zinnen maken die allemaal goed Nederlands waren, gewoon door de regels te volgen die taalkundigen voor het Nederlands hadden gevonden. Ook leerden computers zinnen te ontleden.

Als chomskyanen zinnen ontleden, dan doen ze dat vaak door met lijntjes aan te geven welke woorden met elkaar een woordgroep vormen. De namen van de woorden en woordgroepen worden ook genoteerd. Daardoor ontstaat een schema dat wel wat op een stamboom lijkt en daarom *boomstructuur* wordt genoemd. In plaatje 3 zie je een voorbeeld:

PLAATJE 3:

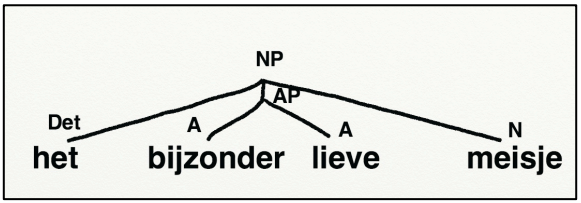

In de jaren tachtig werd ontdekt dat mensen bij het maken van woordgroepen en zinnen nooit drie of meer dingen in één keer met elkaar combineren. Vooral de Amerikaanse taalkundige Richard Kayne heeft bij die ontdekking een grote rol gespeeld. Hij heeft uitgebreid beschreven dat mensen altijd twee dingen combineren. Zo worden woordgroepen stapje voor stapje

opgebouwd. Een Nederlandstalige combineert bijvoorbeeld *bijzonder* en *lieve* tot een AP, maar hij kan niet in één keer *het* met *bijzonder lieve* en *meisje* tot een NP combineren. Hij combineert eerst de AP met de NP tot *bijzonder lieve meisje*. Dat rijtje woorden wordt benoemd als N'. De apostrof achter de N geeft aan dat het een tussenstap is van een N naar een NP. Aan die N' wordt *het* toegevoegd. Het zo ontstane *het bijzonder lieve meisje* is een complete NP.

Op plaatje 4 zie je hoe een boomstructuur nieuwe stijl eruitziet.

PLAATJE 4:

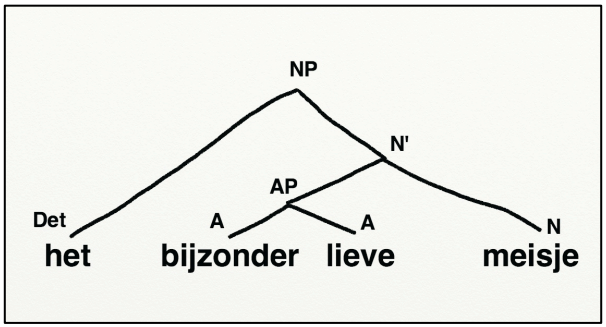

Zoals in de Engelstalige landen gebruikelijk was, worden de voorwerpen in de chomskyaanse taalkunde als deel van het gezegde beschouwd. Ze vormen samen met het hoofdwerkwoord een woordgroep die VP wordt genoemd.

Het is in de chomskyaanse taalkunde gebruikelijk eerst de boomstructuur van de dieptestructuur van een zin te tekenen en daarin vervolgens met pijltjes aan te geven waar woorden of woordgroepen naartoe worden verplaatst. In plaatje 5 zie je hoe de persoonsvorm eerst achter in de zin 'wordt gedacht' en vervolgens naar de tweede positie in de hoofdzin wordt verplaatst. Het onderwerp wordt er vervolgens voor gezet, zodat de zin *Mijn neef kuste het bijzonder lieve meisje* ontstaat.

PLAATJE 5:

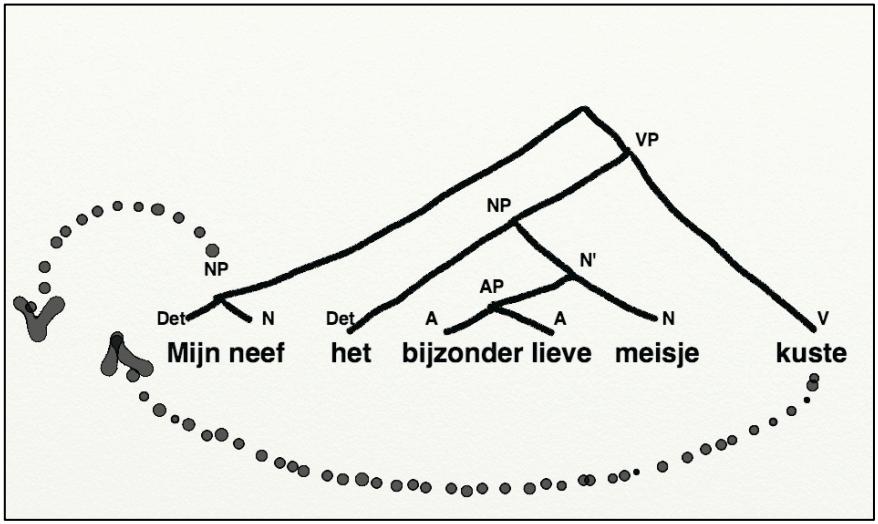

Begrippen uit de redekundige ontleding worden in de chomskyaanse taalkunde heel precies gedefinieerd met behulp van de boomstructuur. Een lijdend voorwerp is bijvoorbeeld het zinsdeel dat je vindt door van de V één stapje in de boom omhoog te gaan en dan weer één stapje omlaag. In plaatje 5 kom je dan uit bij de NP 'het bijzonder lieve meisje', dus is dat het lijdend voorwerp.

Chomsky en zijn volgelingen gebruiken de ontleding niet alleen om talen te beschrijven, ze proberen er ook mee te verklaren hoe het kan dat in talen bepaalde woordvolgordes wel of juist niet mogelijk zijn. Zo ontdekten ze hoe het kan dat de persoonsvorm in het Nederlands niet altijd op dezelfde plaats staat: in hoofdzinnen staat hij bijna of helemaal vooraan, in bijzinnen juist bijna of helemaal achteraan. Het blijkt dat het zinsbouwmechanisme vooraan in elke zin een plaatsje vrijhoudt voor het onderschikkend voegwoord, in de nieuwe terminologie C genoemd. In bijzinnen wordt dat plaatsje ingevuld door woorden zoals *dat* en *of*, zoals in de onderstaande voorbeeldzinnen:

☺ (Ik hoorde) **dat** Dennis gisteren een sollicitatiegesprek heeft gehad.
☺ (Weet jij) **of** Dennis gisteren een sollicitatiegesprek heeft gehad?

Als dat vrijgehouden plaatsje niet wordt ingevuld door een C, dan wordt er een regel overtreden. Dat is het geval in mededelende en vragende hoofdzinnen, want die beginnen niet met een onderschikkend voegwoord (een C). Als we de busmetafoor uit dit boek gebruiken, zouden we zeggen dat er op het vrijgehouden plaatsje een sip gezichtje zit dat niet onzichtbaar gemaakt is. In het Nederlands wordt dat probleem opgelost door de persoonsvorm dan maar naar voren te halen en op het vrijgehouden plekje te zetten. Dan krijg je:

☺ Dennis **heeft** gisteren een sollicitatiegesprek gehad.

Er is zelfs ontdekt hoe het kan dat de persoonsvorm een plaatsje inneemt dat eigenlijk voor een C is vrijgehouden. Dat plaatsje is namelijk bestemd voor een woord dat door het onderwerp is aangewezen. Aan de persoonsvorm kunnen we duidelijk zien dat die door het onderwerp wordt aangewezen. Bij het onderschikkend voegwoord is dat in het Nederlands niet te zien, omdat dat voor alle onderwerpen dezelfde vorm heeft. Het onderschikkend voegwoord *dat* heeft maar één vorm en het maakt niet uit of het onderwerp van een bijzin nou 'jij' of 'hij' of 'alle mensen' is. In andere talen is wel te zien dat het onderwerp het onderschikkend voegwoord aanwijst. Het Fries is een mooi voorbeeld van zo'n taal. Zie de onderstaande Friese zinnen met daarachter de Nederlandse vertaling.

☺ Ik hoopje dat hy komt. (Ik hoop dat hij komt.)
☺ Ik hoopje datst do komst. (Ik hoop dat jij komt.)

NERDENWEETJE

Het ontleedsysteem van Chomsky wordt wel *transformationeel-generatieve grammatica* genoemd. 'Transformationeel' wil zeggen dat er verplaatsingen nodig zijn om van de dieptestructuur een oppervlaktestructuur te maken. 'Generatief' betekent dat woorden groepen vormen.

Een volgende belangrijke vernieuwing die in de twintigste eeuw opkomt, zijn de *kenmerken*. Daarmee wordt een oud probleem opgelost, namelijk dat je woorden ofwel in heel erg veel woordsoorten moet verdelen, of dat je moet accepteren dat woorden van dezelfde woordsoort niet honderd procent uitwisselbaar zijn.

NERDENWEETJE

Voor *kenmerken* wordt ook wel het Engelse woord *features* gebruikt.

Een voorbeeld: voor de meeste Nederlandstaligen klinken de eerste drie onderstreepte NP's hieronder heel gewoon, maar de vierde niet.

☺ ik zie de bruine modder.
☺ ik zie de bruine klodder.

☺ ik zie bruine modder.
☹ ik zie bruine klodder.

Voor 'bruine modder' hoeft blijkbaar geen determineerder te staan en voor 'bruine klodder' moet dat wel. We lossen dat op door te zeggen dat 'klodder' behoort tot de telbare zelfstandige naamwoorden en 'modder' tot de niet-telbare. Die twee woordsoorten gedragen zich meestal gelijk, maar niet altijd. Zo hoeft er voor niet-telbare zelfstandige naamwoorden geen determineerder te staan, terwijl dat voor telbare zelfstandige

naamwoorden wel moet. Een ander verschil is dat je telbare zelfstandige naamwoorden in het meervoud kunt zetten en niet-telbare niet.
'+N' (zelfstandig naamwoord) en '+telbaar' zijn kenmerken die een woord kan hebben. Door kenmerken te noteren kun je heel precies aangeven welke regels er voor een woord gelden. Hieronder zie je een (vereenvoudigd) voorbeeld

NP ➔ {+A} {+N, -telbaar}
NP ➔ {+Det} {+A} {+N, +telbaar}

De eerste regel zegt dat je een zelfstandignaamwoordgroep kunt maken van een woord met het kenmerk '+A' (bijvoeglijk naamwoord) en een woord met de kenmerken '+N' en 'niet-telbaar'. Met die regel kun je bijvoorbeeld 'bruine modder' en 'vreemd gedoe' maken. Met de tweede regel kun je woordgroepen als 'de dikke man' en 'het gele plastic' maken. Ook zulke regels zijn makkelijk in een computer te zetten, zodat computers kunnen nagaan of een woordgroep of zin in een bepaalde zin grammaticaal is. Met zulke formules is lang geprobeerd vertaalsoftware te maken. Taalkundigen kunnen met dit soort kenmerken ook onder woorden brengen hoe het komt dat sommige woordgroepen of zinnen in een taal niet goed klinken.

In de jaren negentig vond Chomsky dat zijn theorie te abstract en te ingewikkeld was geworden. Hij besloot toen tot een radicale versimpeling. De dieptestructuur verdween en nu gaat Chomsky ervan uit dat ons zinsbouwmechanisme steeds twee dingen tot één nieuw ding combineert. Al tijdens dat bouwen kan er geschoven worden met woorden of woordgroepen, maar dat wordt zo min mogelijk gedaan. Vervolgens zijn er voor elke taal eigen regels die bepalen dat woorden met bepaalde eigenschappen moeten worden verplaatst. Lang niet alle taalkundigen vinden de versimpeling waartoe Chomsky heeft besloten trouwens een goed idee, want met het in de loop van de tijd gegroeide ontleedsysteem was het heel goed gelukt om

allerlei woordvolgordeverschillen tussen talen goed te verklaren. Of dat met het versimpelde systeem ook kan, moeten we nog afwachten.

Thètatheorie en casusgrammatica

Het besef dat het hoofdwerkwoord bepaalt welke zinsdelen er verplicht zijn in een zin, is erg belangrijk in de taalkunde van de twintigste en eenentwintigste eeuw. Chomsky beschrijft elk werkwoord als een rooster met een aantal vakjes. Een spreker of schrijver die een hoofdwerkwoord in een zin gebruikt, moet elk vakje uit dat rooster ook invullen. Voor elk vakje is omschreven wat het zinsdeel moet doen in de zin. Dat stukje theorie noemde Chomsky de *thètatheorie*.

De thètatheorie is in de jaren zestig uitgewerkt door Charles Fillmore. Hij heeft een overzicht gemaakt van de functies die zinsdelen bij een werkwoord kunnen vervullen. Die functies zijn later bekend komen te staan als *semantische rollen* en het benoemingssysteem van Fillmore als *casusgrammatica*.

Een paar voorbeelden van semantische rollen zijn:

agens - de persoon die actief iets doet
ondervinder - de persoon die iets waarneemt
patiens - de persoon die door de handeling anders wordt
thema - het ding dat door de handeling beïnvloed wordt
recipiens - de persoon die iets krijgt
maleficiens - de persoon van wie iets wordt afgepakt
beneficiens - de persoon die beter wordt van de handeling

Fillmore geeft aan dat er wel een samenhang is tussen de zinsdelen uit de redekundige ontleding, de semantische rollen en de naamvallen. Zo worden de agens en de ondervinder vaak het onderwerp van de zin en staan ze in de eerste naamval. De

patiens en het thema worden vaak het lijdend voorwerp en ze staan dan in de vierde naamval. De recipiens, maleficiens en beneficiens worden vaak het meewerkend voorwerp en staan dan in de derde naamval. Dat is echter een tendens, geen wet. Het kan ook anders. Dat zien we bijvoorbeeld aan een Nederlandse lijdende zin zoals 'Günther wordt gebeten', waarin de patiens het onderwerp is.

De taalkundige Mark Baker heeft de theorie van Chomsky en de naamvalsgrammatica weer bij elkaar gebracht. Hij liet zien dat het zinsbouwmechanisme elke semantische rol eerst geeft aan een zinsdeel met een vaste plaats. Zo wordt de patiens bijvoorbeeld in de dieptestructuur naast het hoofdwerkwoord gezet en de agens vooraan in de zin. Dat hoeft niet zo te blijven, want het zinsbouwmechanisme kan immers nog zinsdelen verplaatsen. Het verplichte zinsdeel dat in de dieptestructuur het dichtst bij het hoofdwerkwoord staat, wordt het 'lijdend voorwerp' genoemd. Daardoor zijn lijdend voorwerp en patiens zo vaak hetzelfde zinsdeel.

Categoriale grammatica

PLAATJE 6: Kazimierz Ajdukiewicz

Er zijn in de twintigste eeuw meer nieuwe manieren bedacht om talen te beschrijven. Nog wiskundiger dan de chomskyaanse systemen is de zogenaamde *categoriale grammatica*. Die werd in de jaren dertig bedacht door de Poolse filosoof Kazimierz Ajdukiewicz (plaatje 6). Hij probeerde vooral heel precies te beschrijven welke woorden met welke andere woorden gecombineerd konden worden. Daarbij gebruikten hij en zijn volgelingen deels dezelfde afkortingen als de chomskyanen.

Een voorbeeld: het woordje *de* kun je omschrijven als een zelfstandignaamwoordgroep (NP) waar het zelfstandig naamwoord (N) uit is weggelaten. Je moet het aan de rechterkant van *de* zetten om een NP te krijgen. De woordsoort van *de* wordt genoteerd als {NP/N}. Het werkwoord *slaat* kun je omschrijven als een zin waar aan de linker- en rechterkant een NP is weggelaten. Dat wordt genoteerd als {(NP\S)/NP}, waarbij

de afkorting *S* voor zin (Engels: *sentence*) staat. Ook de categoriale grammatica is heel goed leerbaar voor computers, maar voor leken is ze bijna onleesbaar.

Er zijn in de twintigste eeuw nog veel meer manieren bedacht om woorden, woordgroepen, zinsdelen en zinnen te omschrijven met kenmerken. Die omschrijvingen komen uit allerlei wetenschappen. Zo hebben ook filosofen en informatici hun eigen grammatica's bedacht.

Optimaliteitstheorie

De optimaliteitstheorie heeft een heel andere benadering van taal dan de chomskyaanse grammatica en de categoriale grammatica. De taalkundigen die ermee werken, proberen niet te beschrijven hoe in onze hoofden zinnen worden gebouwd. Ze proberen ook niet heel precies te omschrijven welke woordsoorten er allemaal zijn. Wat ze wel doen, is proberen te verklaren hoe het komt dat talen verschillende woordvolgordes hebben en hoe het kan dat mensen soms twijfelen of een woordvolgorde mogelijk is.

In plaats van strenge taalspecifieke volgorderegels gebruikt de optimaliteitstheorie algemeen-menselijke voorkeuren. Zo bestaat er een voorkeur in talen om het lijdend voorwerp vlak bij het hoofdwerkwoord te zetten. Er bestaat in talen ook een voorkeur om vraagwoorden vooraan in de zin te zetten. Als het lijdend voorwerp een vraagwoord is, botsen die voorkeuren. In verschillende talen zijn de voorkeuren van verschillende sterkte. Zo is de voorkeur voor het naar voren halen van vraagwoorden in het Nederlands van de twee voorkeuren het sterkst, maar het is geen absolute voorkeur. Dat kun je zien aan de volgende twee zinnen: de eerste is voor iedereen goed Nederlands, maar met de juiste intonatie kan de tweede voor een heleboel mensen ook nog wel.

Wie heb je daar gezien?
Je hebt wie daar gezien?

In het Nederlands is de eerste zin dus optimaal en de tweede is minder goed. In andere talen kan dat anders zijn. In het Koreaans is de voorkeur voor lijdende voorwerpen die dicht bij het werkwoord staan heel sterk. Het naar voren verplaatsen van een lijdend voorwerp levert in Koreaanse oren een rare zin op, ook als dat lijdend voorwerp een vraagwoord is.

In artikelen over de optimaliteitstheorie vind je vaak schema's zoals in plaatje 7. In de linker kolom staan de theoretisch mogelijke zinnen. Een sterretje betekent dat bij een zin niet aan een voorkeur wordt voldaan en het wijzende handje staat voor de optimale keuze.

PLAATJE 7:

	Vraagwoord naar voren halen	Lijdend voorwerp bij het werkwoord laten staan
☞ Wie heb je daar gezien?		*
Je hebt wie daar gezien?	*	

De optimaliteitstheorie kan verschijnselen verklaren waar andere theorieën moeite mee hebben. Zo heb je in het Nederlands het plaatsonderwerp *er* en het kwantitatief voornaamwoord *er*, zoals je ziet in de volgende hoofdzin:

Er zijn er drie.

Maken we van die hoofdzin een bijzin door de persoonsvorm *zijn* naar achteren te verplaatsen, dan zou je verwachten dat je twee keer het woordje *er* achter elkaar krijgt. Dat is niet zo, er staat

dan maar één keer het woordje *er* in. Met twee keer het woordje *er* erin klinkt de zin vreemd, zoals je ziet aan het sippe gezichtje.

☺ (Ik denk dat) er drie zijn.
☹ (Ik denk dat) er er drie zijn.

In de optimaliteitstheorie wordt dat verklaard doordat er twee tegenstrijdige voorkeuren zijn: de ene voorkeur is om alle woorden te gebruiken, de andere is om niet twee gelijkklinkende woorden naast elkaar te zetten. In het Nederlands is de tweede voorkeur sterker en dus wordt een van de twee woordjes *er* verwijderd.

De taalkundigen die proberen zinsbouwverschillen met de optimaliteitstheorie te verklaren, gebruiken grotendeels dezelfde afkortingen als de chomskyaanse taalkundigen. Interessant is dat de optimaliteitstheorie en de chomskyaanse taalkunde de laatste jaren naar elkaar toe groeien. De chomskyaanse grammatica beschrijft hoe mensen woorden tot zinnen combineren, terwijl de optimaliteitstheorie beschrijft welke voorkeuren er daarna bestaan om die woorden te verplaatsen, weg te laten of aan te passen.

De bus en het zinsbouwpakket

De twintigste-eeuwse taalkunde heeft ons geleerd dat het hoofdwerkwoord grotendeels bepaalt hoe de rest van de zin eruit komt te zien. Van Chomsky hebben we bijvoorbeeld geleerd dat woorden woordgroepen vormen voor ze in een zin gebruikt kunnen worden. Hij heeft er ook voor gezorgd dat taalkundigen zinnen niet alleen beschrijven, maar ook proberen te verklaren waarom de ene zin wel goed klinkt en de andere niet. Dankzij Chomsky kunnen we termen zoals 'lijdend voorwerp' weer heel precies definiëren en zijn taal- en redekundige ontleding één geïntegreerd geheel geworden. Ook beseffen we dankzij de chomskyanen dat we met kenmerken veel beter kunnen

beschrijven wat een woord kan en mag doen in een zin dan wanneer we alleen in termen van woordsoorten praten. Dat kan ook op de manier van de categoriale grammatica. Van Fillmore hebben we een heleboel nuttige vaktermen gekregen die we kunnen gebruiken om te omschrijven wat zinsdelen doen. Die kunnen we naast de traditionele termen zoals 'lijdend voorwerp' gebruiken. De optimaliteitstheorie heeft een heleboel tendenzen in talen ontdekt.

Er is in de taalkunde van de twintigste en eenentwintigste eeuw nog veel meer gebeurd. Toch sijpelt daarvan bijna niets door naar het onderwijs. Daar wordt het sterk verouderde ontleedsysteem van de oude Grieken en Romeinen nog steeds gebruikt, ondanks de nadelen die het heeft. Alleen mensen die aan een hogeschool of een universiteit een talenstudie volgen, komen met de nieuwe taalkundige inzichten in aanraking.

Dat verandert wel een klein beetje. Zo is de Nijmeegse taalkundige Peter-Arno Coppen een van de mensen die streven naar een modernisering van het ontleedonderwijs. Hij legt op een heldere manier ontleedproblemen uit op zijn Taalprof-weblog en hij heeft met verschillende leraren Nederlands de *Activerende didactiek ontleden* geschreven, een leerboek voor het ontleedonderwijs in het voortgezet onderwijs waarin veel moderne inzichten worden gebruikt.

Dit basisboek integreert veel moderne inzichten. Zo zijn de semantische rollen van Fillmore terug te vinden in de voorgedrukte tekstjes op de bus. Het verplichte karakter van de zinsdelen uit de thètatheorie wordt zichtbaar gemaakt doordat er geen sippe gezichtjes zichtbaar mogen blijven. Dat woorden groepen vormen is zichtbaar gemaakt in de figuurtjes: een NP is een poppetje (een N) met accessoires. Een PP is een doos met inhoud. Niet-verplichte zinsdelen staan op plaatsen zonder sip gezichtje. Ook allerlei relaties tussen zinsdelen worden zichtbaar gemaakt met de busmetafoor, bijvoorbeeld wanneer het onderwerp de persoonsvorm aanwijst. Dat woordsoorten niet

precies gelijk zijn, is ook te zien: een zelfstandig naamwoord is altijd een poppetje, maar zelfstandige naamwoorden met het de-geslacht hebben een andere vorm hoofd dan zelfstandige naamwoorden met het het-geslacht.

Het bijbehorende zinsbouwpakket volgt grotendeels dezelfde principes. Ook daarin is de bus-metafoor gebruikt. Het maakt ook zichtbaar dat woordsoorten veel interne variatie vertonen. Door de vorm van de stukjes wordt duidelijk zichtbaar dat bepaalde soorten zelfstandige naamwoorden wel met de ene determineerder gecombineerd kunnen worden, maar niet met de andere.

Deze methode maakt zo heel veel inzichtelijk dat in de traditionele ontleding verborgen bleef. Het is een eerste didactisering van de moderne taalkunde gericht op leraren, aankomende leraren en anderen die beroepsmatig met taal bezig zijn.